

Jakub Sroka <https://orcid.org/0000-0002-0403-3681>

Uniwersytet Łódzki

e-mail: jakub.sroka@filologia.uni.lodz.pl

Nalot! Przygotować się na „udziwienie”! – o komendach i ostrzeżeniach występujących w mowie obozowej używanej na Majdanku

Nalot! Przygotować się na „udziwienie”! – about commands and warnings found in the camp language used at Majdanek

Streszczenie

Artykuł traktuje o elementach mowy obozowej Majdanka (lagerszpracha), którymi są komendy i ostrzeżenia. Scharakteryzowanych zostało 21 jednostek językowych, z czego 18 stanowią zapożyczenia, zaś 3 to neologizmy znaczeniowe (neosemantyzmy). Oprócz prezentacji i analizy materiału badawczego w tekście zostały przybliżone również aspekty związane z funkcjonowaniem i rzeczywistością obozu na Majdanku, stan badań czy charakterystyka samej bazy materiałowej. Artykuł kończy podsumowanie zawierające wnioski z przeprowadzonych analiz.

Słowa kluczowe: językoznawstwo, lagerszpracha, mowa obozowa, Majdanek, język okresu II wojny światowej, germanizmy, neologizmy

Abstract

This article examines elements of Majdanek camp speech (Lagerszpracha), including commands and warnings. Twenty-one linguistic units are characterized, of which 18 are borrowings and three are semantic neologisms. In addition to the presentation and analysis of the research material, the text also explores aspects related

to the operation and reality of the Majdanek camp, the state of research, and the characteristics of the material itself. The article concludes with a summary containing conclusions from the analyses conducted.

Keywords: linguistics, Lagerszpracha, camp speech, Majdanek, language of World War II, Germanisms, neologisms

Zasadniczym celem artykułu jest przedstawienie oraz analiza wybranych jednostek językowych będących składnikami mowy obozowej, tak zwanej lagerszprachy, używanej przez osadzonych na Majdanku. Artykuł poświęcony jest tym jednostkom, które można usytuować w grupie tematycznej komend i ostrzeżeń¹.

Obozy koncentracyjne i lagerszpracha – krótka charakterystyka

Obozy koncentracyjne funkcjonujące w okresie II wojny światowej, w tym obóz KL Lublin (Majdanek) działający w latach 1941–1944, były miejscami odizolowanymi od świata, a przywożeni do nich ludzie w niedługim czasie stawali się częścią zamkniętej i zuniifikowanej wspólnoty, choć pierwotnie pochodzili oni z różnych środowisk, regionów, posiadali różne wykształcenie... Obozy nazistowskie prowadzone i nadzorowane były przez Niemców, tak więc nowi więźniowie niemal natychmiast musieli nauczyć się tak zwanego minimum obozowego w języku niemieckim – każdy z nich musiał znać na pamięć swój numer obozowy, teksty wierszy i pieśni wykonywanych podczas wymarszu lub pracy, znać nazwiska swoich przełożonych, a także rozumieć i odpowiednio reagować na rozkazy, komendy i wszelkiego rodzaju polecenia (Wesołowska, 1996: 68; Murawska, 1991: 161–163). Bardzo często od odpowiedniej reakcji więźnia na polecenie SS-mana lub od sprawnego ostrzeżenia przez innych współwięźniów zależało jego życie. Niemcy przeprowadzali niezapowiedziane kontrole baraków więźniarskich, odzieży, weryfikowali u osadzonych znajomość języka niemieckiego, sposób wykonywania przez nich pracy, a także wypracowywali u nich nawyk odpowiedniego reagowania na polecenia (na przykład zakładanie i zdejmowanie czapek). Nierzadko więźniowie przez chwilę nieuwagi lub nieostrożny ruch (poprawienie czapki, wyprostowanie się, ugięcie kolana podczas apelu), a nawet przez zwykłe zamieszanie – mogli zapłacić najwyższą cenę. Niemcy organizowali też pokazy siły, demonstrując kary wymierzone osadzonym w spektakularny sposób z niewyjaśnionej przyczyny. Nie będzie przesadą stwierdzenie, że na każdym kroku w obozie na człowieka czekała śmierć (Murawska, 1991: 147–149, 163). Więźniowie szybko uczyli się więc reagować na rozkazy i polecenia władz lagru, aby nikomu się nie narazić, ale także wypracowali tajne sposoby porozumiewania się (ostrzegania) w sytuacji zbliżającego się zagrożenia. Niekiedy całe grupy więźniarskie/robocze (komanda) mogły zostać uchronione

¹ Autor niniejszego artykułu prezentuje w nim część zgromadzonego przez siebie materiału językowego (dotyczącego lagerszprachy na Majdanku), liczącego w sumie blisko 620 jednostek.

przed zbiorowym biciem, pozbawieniem jedzenia czy karnym apelem do późnych godzin na mrozie dzięki jednemu słowu wypowiedzianemu w porę przez czujnego współwięźnia. Mimo to Majdanek pochłonął wiele ludzkich istnień. Dokładna liczba ofiar tego lagru nie jest możliwa do oszacowania z dwóch głównych powodów. Po pierwsze, akta i dokumenty były masowo niszczone przez Niemców przed ewakuacją obozu w związku z ofensywą Armii Czerwonej, a po drugie, więźniowie nie mieli tatuowanych numerów obozowych tak jak w innych obozach – nosili na szyi blaszki przymocowane do sznurka. Po śmierci osadzonego numer obozowy był przekazywany następnej osobie. W związku z tym nawet w aktach widniały te same numery obozowe z przypisanymi do nich różnymi nazwiskami. Według szacunków życie w lagrze na Majdanku mogło stracić nawet blisko 360 tysięcy osób (Kranz, 2007: 8; PMM, *Numer i oznakowania więźniarskie w zbiorach PMM*, 2020).

Wspomniane komendy, rozkazy czy ostrzeżenia wpisują się w charakterystyczną mowę wykształconą i używaną w obozach koncentracyjnych, nazywaną przez badaczy lagerszprachą (niem. *die Lagersprache*), czyli w dosłownym tłumaczeniu *mową obozową*. W sytuacjach oficjalnych osadzeni posługiwali się językiem niemieckim, w pozostałych zaś – mową utworzoną na bazie polszczyzny, poprzekręcanej niemczyzny, a na Majdanku także przy wpływach języka rosyjskiego (Kuraszkiewicz, 1947: 9–11, 38–47; Pacuła, 2010: 16). Lagerszpracha, którą posługiwano się na Majdanku, podobnie jak w innych nazistowskich obozach, składała się z zapożyczeń, neologizmów słowotwórczych, neologizmów znaczeniowych (neosemantyzmów) oraz neologizmów frazeologicznych (złożonych jednostek leksykalnych) (Kość, 1980: 289–293). Komendy i ostrzeżenia prezentowane w niniejszym artykule stanowią będą dwa z wyżej wymienionych elementów lagerszprachy – zapożyczenia oraz neologizmy znaczeniowe (neosemantyzmy) i w takim podziale zostaną przedstawione.

Stan badań

Artykuł sytuuje się w nurcie badań poświęconych językowi używanemu w nazistowskich obozach koncentracyjnych i tym samym polszczyźnie okresu II wojny światowej. Należy podkreślić, że temat dotyczący samych obozów koncentracyjnych niechętnie był eksponowany i podejmowany przez badaczy w czasie po zakończeniu działań wojennych². Danuta Wesołowska zwróciła uwagę na następujące przyczyny tej sytuacji: mowę obozową traktowano jako specyficzną, wręcz wulgarną odmianę języka, obowiązywała wówczas w Polsce cenzura (przez sojusz Polski z ZSRR starano się nie mówić ani o radzieckich łagrach, ani o niemieckich łagrach), a także pojawiały się liczne trudności metodologiczne związane z tym tematem (Wesołowska, 1996: 25; 2002: 412). Pod koniec XX wieku i w XXI wieku temat ten zaczął być częściej podejmowany, lecz przede wszystkim przez historyków socjologów czy literaturoznawców. Temat samego języka używanego w obozach zaczęto częściej

² Jedyną publikacją językoznawczą z tamtego okresu jest *Język polski w obozie koncentracyjnym* autorstwa Władysława Kuraszkiewicza, byłego więźnia Auschwitz (Kuraszkiewicz, 1947). Publikacja dotyczy przede wszystkim języka, którym posługiwano się w obozie Auschwitz.

z głębiać na przełomie XX i XXI wieku (Wesołowska, 2002; Pacuła, 2010). Opracowania językoznawcze nie dotyczą jednak mowy, którą posługiwano się na Majdanku. W przeważającej mierze tyczą się obozu Auschwitz³, prawdopodobnie dlatego, że jest to najbardziej rozpoznawalny nazistowski obóz. Językowi używanemu na Majdanku praktycznie nie poświęcono jak dotąd uwagi, nie licząc artykułu autorstwa Józefa Kościa (1980).

Baza materiałowa i metodologia

Teksty, z których pochodzi zgromadzony materiał, to autentyczne wspomnienia obozowe osób, którym udało się przeżyć pobyt w obozie na Majdanku, mające formę pisaną (maszynopis, komputeropis, rękopis), a także nagrań audio i wideo. Analizowane wspomnienia obozowe zostały spisane lub nagrane w języku polskim. Większość z nich nie była nigdzie publikowana, a dostęp do tych tekstów autor artykułu uzyskał podczas kwerendy w Archiwum Państwowego Muzeum na Majdanku. Najstarsze wspomnienia pisane znajdujące się w bazie materiałowej pochodzą z 1944 roku, zaś najstarsze nagrania – z roku 1977.

Podczas badań autor posłużył się przede wszystkim metodą filologiczną, która polega na oglądzie tekstu, ekscerpcji materiału i w dalszej perspektywie na analizie zgromadzonych danych językowych. Wykorzystana została także metoda analizy leksykalnej. Przeprowadzona analiza formalno-genetyczna pozwoliła na rozpoznanie w obrębie prezentowanego materiału zapożyczeń i neosemantyzmów.

Autor zastosował także metodę analizy tematycznej oraz metodę pól tematycznych – przedstawione jednostki reprezentują komendy i ostrzeżenia używane na Majdanku.

Wykorzystana została również metoda słownikowa. Leksemy zostały sprawdzone w słownikach ogólnych i specjalistycznych języka polskiego oraz w słownikach obcojęzycznych (przede wszystkim języka niemieckiego) w celu skonstruowania definicji, potwierdzenia ich notowania przez określone słowniki, ustalania znaczeń tych jednostek oraz zakresu ich użycia. Skróty oznaczające poszczególne słowniki (oraz opracowania naukowe), z których autor korzystał, znajdują się przy każdym hasle w treści artykułu, a rozwinięcia tych skrótów – w części bibliograficznej.

Prezentowany w artykule materiał zawiera 21 jednostek językowych. Najliczniejszą grupę, bo aż 18, stanowią zapożyczenia, 3 to neologizmy znaczeniowe. Każda jednostka jest zaprezentowana jako hasło (zapisane wytłuszczoną czcionką). Po hasle podana jest definicja, a następnie w nawiasie figuruje informacja, na jakiej podstawie ta definicja została skonstruowana (skrót to inicjały autora wspomnień obozowych, autora artykułu lub opracowania naukowego) oraz informacja o tym, jakie słowniki i opracowania naukowe ją notują (lub nie). Następnym elementem hasła to cytat prezentujący kontekst, w jakim używano jednostki z informacją w nawiasie, z których wspomnień obozowych został zaczerpnięty. W przypadku zapożyczeń hasło kończy informacja o tym, z jakiego języka

³ Przykład może stanowić publikacja Danuty Wesołowskiej pt. *Słowa z piekiel rodem. Lagerszpracha. Totalitaryzm i język* (Wesołowska, 1996) oraz Jarosława Pacuły pt. *Auschwitz – słowa i milczenie. Studium leksykalno-semantyczne* (Pacuła, 2010), a także artykuł Wiesława Sonczyka pt. *Język polski w niemieckich obozach koncentracyjnych w czasie II wojny światowej* stanowiący skondensowaną próbę opisu języka lagrów (choć najwięcej informacji dotyczy obozu Auschwitz) na podstawie kilkunastu tekstów wspomnień obozowych (Sonczyk, 1973).

pochodzi jednostka, co oznacza i jakie słowniki lub opracowania ją notują. W przypadku neosemantyzmów po definicji hasła podane zostały także: znaczenie prymarne, motywacja semantyczna i mechanizm przeniesienia znaczenia.

Zapożyczenia całkowicie nieprzyswojone

Zebrane zapożyczenia można podzielić na dwie grupy ze względu na stopień ich przyswojenia do systemu gramatycznego polszczyzny. Wśród nich można wyróżnić 14 zapożyczeń całkowicie nieprzyswojonych oraz 3 jednostki częściowo przyswojone. Jedna jednostka jest zapożyczeniem wewnętrznym, wywodzącym się z żargonu więziennego, którym posługiwały się więźniarki na warszawskim Pawiaku i została ona wymieniona jako ostatnia w całej grupie zapożyczeń. Jako pierwsze zaprezentowane zostaną jednostki całkowicie nieprzyswojone. Leksemy te miały oryginalną pisownię w tekstach wspomnień obozowych i zachowywały swoje oryginalne brzmienie w mowie obozowej. Są to najczęściej krótkie, jednowyrazowe polecenia, wykrzyknienia – komendy:

ab!⁴ ‘rozejść się’ (def. i tłum. za DBM; SJPD, SJP PWN, SWO, SPA, PAC, KU, WES, KO nie notują):

Po „ab!” biegnę po moją miskę... (DBM 72).

[niem. *abtreten* ‘rozejść się, odejść, odstąpić’ (DWDS, TR PWN)].

abtreten ‘rozejść się!’ (def. i tłum. za DBM oraz za KC; SJPD, SJP PWN, SWO, SPA, PAC, KU, WES, KO nie notują):

[...] „figle”, na które patrzymy, marząc o „abtreten” (DBM 72).

Biegły wzdłuż bloków, wołając „Abtreten... Nie ma pracy, wracać do bloków!” (KC 135).

[niem. *abtreten* ‘rozejść się, odejść, odstąpić’ (DWDS, tłum. za KC 135, TR PWN)].

antreten ‘ustawiać się!’ (def. za TC 2 oraz za PAC; PAC, KU, WES notują; SJPD, SJP PWN, SPA, KO nie notują):

Tyle ludzi, zanim doczeka się swojej kolejki... A tu już krzyczą „antreten”. Biegnie kapo i wytrąca z ręki niedopitą kawę lub trzymany chleb (TC 2, 92).

[niem. *antreten* ‘ustawić się, stanąć, zgłosić się’ (DWDS, PAC)].

achtung ‘uwaga’ (def. za StS; KU, WES notuje; SJPD, SJP PWN, SWO, SPA, PAC, KO nie notują):

[...] to zaraz już ta Niemka przyleciała i jak tylko coś to „achtung” i już trzeba było na baczność stanąć (StS 16:11).

Achtung, [...], Mützen ab, Mützen auf [...] – padają komendy (TC 2, 93).

[niem. *die Achtung* ‘uwaga’ (DWDS, TR PWN)].

⁴ Jednostka została przytoczona przez autorkę wspomnień w tej właśnie postaci. Choć jest to skrócona forma *abtreten*, powstała ona na gruncie niemieckim, nie polskim.

links ‘lewa!, komenda marszowa: lewa noga’ (def. za JB; KU, WES notuje; SJPD, SJP PWN, SWO, SPA, PAC, KO nie notują):

Przez trzy dni uczyli nas maszerować [...], reks, links, to znaczy prawa, lewa (JB 8:40).

[niem. *links* ‘lewy’ (DWDS, TR PWN)].

los | loss⁵ ‘idź!, jazda!’ (def. za KT; KU, WES notuje; SJPD, SJP PWN, SWO, SPA, PAC, KO nie notują):

Pamiętasz: „Kto się wypina, to jego wina”. No właśnie. Nie możemy więc mieć pretensji. – Los, los! – wrzeszczy i kopie człowiek na dwóch nogach (TC 2, 97).

Odtąd towarzyszyć nam będą nieustannie wrzaski SS-manów, a okrzyki: schnell, loss, weiter, będą nam brzmieć w uszach do końca życia (KT 44).

[niem. *los* ‘idź!, jazda!’ (DWDS, TR PWN)].

raus ‘precz!, won!’ (def. za WES; WES, KU notują, SJPD, SJP PWN, PAC, SWO, SPA, SN, KO nie notują):

„Cóż, ty sk...synu myślisz, że z tym lżej ci będzie iść przez komin? Raus!” [Jeden z więźniów nie chciał oddać symbolu religijnego, który trzymał w ręce – uzup. JS] (MG 60).

Biciem, krzykiem „Alle raus!” wygonili nas do komory, tzw. czystej. Przy ladzie stało pięciu Żydów [...] (MG 61).

[niem. *raus* ‘precz!, won!’ (DWDS, TR PWN)].

schnell ‘szybko!’ (def. i tłum. za KT; KU, WES notuje; SJPD, SJP PWN, SWO, SPA, PAC, KO nie notują):

Odtąd towarzyszyć nam będą nieustannie wrzaski SS-manów, a okrzyki: schnell, loss, weiter, będą nam brzmieć w uszach do końca życia (KT 44).

[niem. *schnell* ‘szybko’ (DWDS, TR PWN)].

schneller ‘szybciej!’ (def. za DBM; SJPD, SJP PWN, SWO, SPA, PAC, KU, WES, KO nie notują):

Schneller! Ny-ny! – woła esesmanka (DBM 59).

[niem. *schneller* ‘szybciej!’ (DWDS, TR PWN)].

weiter ‘no, dalej!’ (def. za KT; KU, WES notuje; SJPD, SJP PWN, SWO, SPA, PAC, KO nie notują):

Odtąd towarzyszyć nam będą nieustannie wrzaski SS-manów, a okrzyki: schnell, loss, weiter, będą nam brzmieć w uszach do końca życia (KT 44).

[niem. *weiter* ‘dalej’ (DWDS, TR PWN)].

⁵ Wyraz *loss* został zakwalifikowany do zapożyczeń całkowicie nieprzyswojonych, mimo że prawidłowy źródłosłów to *los*. Jednostka *loss* funkcjonuje w języku niemieckim i oznacza ‘stratę’. Prawdopodobnie jest to błąd autorki polegający na podwojeniu litery *s*.

W grupie zapożyczeń całkowicie nieprzyswojonych znalazły się także trzy jednostki złożone z dwóch wyrazów:

Arbeitskommando formieren ‘sformować grupy robocze – komanda pracy’ (def. za KC; SJPD, SJP PWN, SWO, SPA, PAC, KU, WES, KO nie notują):

[...] *i padała głośna komenda „Arbeitskommando formieren”* [...] (KC 51).

[niem. *das Arbeitskommando* ‘grupa robocza’, *Formieren* ‘formowanie’ (DWDS, KC 72, TR PWN)].

Mützen ab ‘czapki zdjąć’ (def. i tłum. za JZ; KU, WES notuje; SJPD, SJP PWN, SWO, SPA, PAC, KO nie notują):

Padł rozkaz: Mützen ab – czapki zdjąć (AJ 7).

„Mützen ab”, tj. czapki zdjąć, i „Mützen auf” – czapki nałożyć (JZ 37).

[...] przez zdejmowanie czapek indywidualnie i zbiorowo na komendę „mützen ab!! i mützen auf!!” w pozycji stojącej i w marszu (AZ 17).

Achtung, [...], Mützen ab, Mützen auf [...] – padają komendy (TC 2, 93).

[niem. *Mützen ab* ‘czapki w dół’ (DWDS, JZ)].

Mützen auf ‘czapki nałożyć’ (def. i tłum. za JZ; KU, WES notuje; SJPD, SJP PWN, SWO, SPA, PAC, KO nie notują):

„Mützen ab”, tj. czapki zdjąć, i „Mützen auf” – czapki nałożyć (JZ 37).

[...] przez zdejmowanie czapek indywidualnie i zbiorowo na komendę „mützen ab!! i mützen auf!!” w pozycji stojącej i w marszu (AZ 17).

Achtung, [...], Mützen ab, Mützen auf [...] – padają komendy (TC 2, 93).

[niem. *Mützen auf* ‘czapki na głowie’ (DWDS, DBM, JZ)].

Powyższe jednostki nie zostały przyswojone do polszczyzny, były wypowydane najczęściej przez Niemców, a więc więźniowie znali i powtarzali ich oryginalną postać. Zapozyczenia całkowicie nieprzyswojone stanowią przeważającą większość w całej grupie zapożyczeń.

Zapożyczenia częściowo przyswojone

Przedstawione poniżej przykłady zapożyczeń przyswojonych częściowo ilustrują wyraźnie, że sposób przyswojenia związany był z kwestiami fonetycznymi – wyrazy wymawiano z pewnym uproszczeniem, nie realizując głosek typowo niemieckich typu *ü*, co oddaje zapis tych jednostek w tekstach wspomnień obozowych. Leksemy prezentowane w tej grupie Polacy upraszczali, ponieważ najczęściej nie byli w stanie oddać pełnego brzmienia danego wyrazu, tak jak w przypadku zapożyczeń przedstawionych wcześniej. W ostatnim przykładzie w prezentowanej grupie wymowa oryginalna wyrazu [reʃts], zawierająca wymawianą gardłowo głoskę *r* i zbitkę głosek *šts*, została zastąpiona zdecydowanie prostszymi w wymowie głoskami dla Polaka: *ks* [reks]. Warto dodać, że jednostki te nie

były dostosowane do polszczyzny w sposób inny niż fonetyczny – nie były odmieniane przez przypadki, nie tworzone od nich wyrazów pochodnych itp. Za sposobem wymowy podążył sposób zapisu – autorzy wspomnień zapisywali te komendy tak, jak więźniowie sami je odbierali i wymawiali:

myce ab ‘czapki zdjąć’ (def. i tłum. za JZ; SJPD, SJP PWN, SWO, SPA, PAC, KU, WES, KO nie notują):

Podali komendę, żeby czapki zdjąć, myce ab (JB 19:16).

[niem. *Mützen ab* ‘czapki w dół’ (DWDS, JZ)].

myce auf ‘czapki nałożyć’ (def. i tłum. za JZ; SJPD, SJP PWN, SWO, SPA, PAC, KU, WES, KO nie notują):

[...] widzimy, mimo dość szerokiego Międzypola, mężczyzn odbywających „stójki”, godzinami ćwiczących „myce ab!” i „myce auf!”, skaczących w śniegu i wodzie „żabki” (DBM 84).

[niem. *Mützen auf* ‘czapki na głowie’ (DWDS, tłum. za DBM, JZ)].

reks ‘prawa!, komenda marszowa: prawa noga’ (def. za JB; SJPD, SJP PWN, SWO, SPA, PAC, KU, WES, KO nie notują):

Przez trzy dni uczyli nas maszerować [...] reks, links, to znaczy prawa, lewa (JB 8:40).

[niem. *rechts* ‘prawy’ (DWDS, TR PWN)].

Warto zaznaczyć, że zwroty *myce ab* oraz *myce auf* były notowane w niektórych wspomnieniach w postaci oryginalnej (i te przykłady zostały zaprezentowane w poprzedniej grupie zapożyczeń), lecz równolegle można było je spotkać w wersji spolszczonej. W związku z powyższym w niniejszym artykule znalazły się one zarówno w grupie zapożyczeń całkowicie nieprzyswojonych, jak i w grupie zapożyczeń przyswojonych częściowo.

Zaprezentowane wyżej zapożyczenia to w przeważającej mierze zapożyczenia całkowicie nieprzyswojone, mniejszość zaś stanowią zapożyczenia przyswojone częściowo. Jednostki te reprezentują grupę tematyczną komend i ostrzeżeń, w związku z czym w praktyce były one tylko szybko wykrzykiwanymi poleceniami, rozkazami i trudno doszukiwać się tu wyrazów przyswojonych całkowicie. Nie istniała potrzeba głębszego przyswajania i na przykład odmieniania tych jednostek.

Wymienione wyżej zapożyczenia są zewnętrzne i bez wyjątku pochodzą z języka niemieckiego, a także są one zapożyczeniami właściwymi – zostały przeniesione z tego języka wraz ze znaczeniem, które w nim posiadały. Używali ich w przeważającej mierze Niemcy, kierując rozkazy, polecenia i komendy w stronę więźniów.

W materiale pojawił się także jeden leksem będący zapożyczeniem wewnętrznym:

udziwienie ‘okrzyk oznaczający zbliżającą się inspekcję przeprowadzaną przez władze obozowe’ (def. JS; SJPD, SJP PWN, SWO, SPA, PAC, KU, WES, KO nie notują):

Ilekróć zbliża się ktoś z hitlerowskiej obsługi obozu, pada ostrzegawcze: „Nalot!” lub: „Udziwienie!”. Słowo „udziwienie” przeniosłyśmy z Pawiaka. Oznaczało tam niespo-

dziewaną inspekcję Bürckla lub Frühwirtha, mającą na celu rewizję lub sprawdzanie czystości cel (DBM 56).

Pawiaczki opowiadały nieraz „nowym” o „udziwieniach” [...]. Polegały one na tym, że najniespodziewaniej padał rozkaz opróżnienia celi ze wszystkiego, co się w niej znajdowało (ZP 30).

[...] kiedy jakieś nieoczekiwane „udziwienia” – mówiące stylem Pawiaka, spadnie na biedne spracowane więźniarki (IL 3).

To nowe „udziwienie” (DBM 75); Nalot! Przygotować się na „udziwienie”! (DBM 57); „Udziwienia” takie odbywały się w jednej lub kilku celach jednocześnie... (DBM 56).

Leksemu *udziwienie* używano w celu ostrzeżenia grupy współwięźniów przed kontrolą przeprowadzaną przez Niemców. Został on przeniesiony z żargonu więziennego, którym posługiwały się kobiety osadzone na warszawskim Pawiaku. Przeniesienie tej jednostki z mowy używanej na Pawiaku potwierdza Danuta Brzosko-Mędryk, była więźniarka i autorka jednych z analizowanych wspomnień. Więźniarki zostały przetransportowane na Majdanek dość liczną grupą, zatem używane przez nie słownictwo wyraźnie zaznaczyło się w mowie obozowej Majdanka, szczególnie w kobiecej części obozu.

Neologizmy znaczeniowe (neosemantyzmy)

W materiale znalazły się 3 jednostki stanowiące neologizmy znaczeniowe – neosemantyzmy.

Pierwszy z przedstawionych neosemantyzmów, *nalot*, powstał na zasadzie konkretyzacji znaczenia. Leksem ten nie tylko stał się formą okrzyku/hasła ostrzegawczego, ale także jego znaczenie zostało zawężone do realiów obozu na Majdanku, a dokładniej oznaczał on kontrolę Niemców polegającą na rewizji wyposażenia baraku lub więźniów i nie miał nic wspólnego na przykład z nalotem powietrznym:

nalot ‘okrzyk oznaczający zbliżającą się inspekcję przeprowadzaną przez władze obozowe’ (def. za DBM; SJPD, SJP PWN notują w innych znaczeniach; SWO, SPA, PAC, KU, WES, KO nie notują). Znaczenie prymarne: ‘niespodziewane wtargnięcie gdzieś’, motywacja semantyczna: podobieństwo w wykonywanej czynności, a w tym wypadku ostrzeżenie przed wykonaniem tej czynności przez Niemców, mechanizm przeniesienia znaczenia: konkretyzacja znaczenia:

Ilekcro zbliża się ktoś z hitlerowskiej obsługi obozu, pada ostrzegawcze: „Nalot!” lub: „Udziwienie!” (DBM 56).

Nalot! Przygotować się na „udziwienie”! (DBM 57).

Dwa pozostałe neosemantyzmy, *rumba* i *seks*, powstały na zasadzie metafory:

rumba ‘hasło wypowiedziane przez więźniów w celu zasygnalizowania zbliżającego się niebezpieczeństwa w niektórych grupach więźniów’ (def. za CS; SJPD, SJP PWN notują w znaczeniu ‘taniec towarzyski’; SWO, SPA, PAC, KU, WES, KO nie notują). Znaczenie prymarne: ‘taniec towarzyski’, motywacja semantyczna: trudna do jednoznacznego

określenia, prawdopodobnie wykorzystano wyraz *rumba* do ostrzegania przed zbliżającym się niebezpieczeństwem, ponieważ był krótki, a poza tym samo hasło *rumba*, które nie miało związku logicznego z ostrzeżeniem, mogło być dobrym mechanizmem zakamuflowania prawdziwej treści komunikatu⁶, mechanizm przeniesienia znaczenia: metafora:

W tym czasie ostrzegaliśmy się hasłem „seks”, albo „rumba”. Gdy tylko padło słowo, sygnalizujące niebezpieczeństwo grożące naszej grupie, wszyscy natychmiast, bez oglądania się, zaczęli faktycznie i w wymaganym tempie pracować (CS 47).

seks ‘hasło wypowiediane przez więźniów w celu zasygnalizowania zbliżającego się niebezpieczeństwa w niektórych grupach więźniów’ (def. za CS; SJPd, SJP PWN notują w znaczeniu ‘płeć, ogół czynności związanych z zaspokajaniem popędu seksualnego’; SWO, SPA, PAC, KU, WES, KO nie notują). Znaczenie prymarne: ‘płeć, ogół czynności związanych z zaspokajaniem popędu seksualnego’, motywacja semantyczna: podobnie jak w przypadku hasła *rumba* trudna do jednoznacznego określenia, prawdopodobnie ze względu na to, że wyraz *seks* jest krótki i może stanowić okrzyk pełniący funkcję ostrzeżenia, był on wykorzystywany właśnie w tym celu, ponadto w wyrazie *seks* wszystkie spółgłoski są bezdźwięczne, co może stanowić ułatwienie w cichym ostrzeżeniu współwięźniów, podobnym do znanego powszechnie *psst!*, mechanizm przeniesienia znaczenia: metafora:

W tym czasie ostrzegaliśmy się hasłem „seks”, albo „rumba”. Gdy tylko padło słowo, sygnalizujące niebezpieczeństwo grożące naszej grupie, wszyscy natychmiast, bez oglądania się, zaczęli faktycznie i w wymaganym tempie pracować (CS 47).

Jak już zasygnalizowano, w przypadku dwóch powyższych leksemów motywacja semantyczna nie jest łatwa do jednoznacznego ustalenia. Prawdopodobnie, w związku z potrzebą zaszyfrowania informacji, a więc jej utajnienia, więźniowie posługiwali się wyrazem zupełnie niezwiązanym z sytuacją, do której się on odnosił. Wyraz na pewno nie mógł być długi, ponieważ ostrzeżenie współwięźniów musiało przebiec sprawnie. Pewną różnicę dostrzec można w realizacji głosowej obu wyrazów – *rumba* jest bardziej dźwięczny, szczególnie dzięki głosce *r* w nagłosie. Leksem *seks* zawiera przede wszystkim głoski bezdźwięczne i na zasadzie używanego ogólnie *psst!* można było za jego pomocą w cichy sposób zwrócić uwagę i ostrzec towarzyszy.

Podsumowanie

W artykule zaprezentowano 21 jednostek językowych należących do grupy tematycznej nazw komend i ostrzeżeń używanych przez osoby przebywające na Majdanku. Wśród

⁶ Istnieje też inna prawdopodobna motywacja używania akurat tej jednostki. W języku niemieckim, w mowie potocznej, funkcjonuje czasownik *rumballern* ‘strzelać dookoła, strzelać na oślep, strzelać bez przerwy’ (przedrostek *rum-* oznacza wykonywanie czegoś chaotycznie lub dookoła; czasownik *ballern* oznacza ‘strzelać’). Słownik DEPL notuje jedynie wyraz *ballern*. Słownik DWDS notuje leksem *rumballern*, ale wskazuje na używanie go od lat dziewięćdziesiątych XX wieku. Nie wiadomo więc, czy leksem ten był znany i używany w okresie II wojny światowej. Jeśli tak, leksem *rumba* mógłby zostać rozpoznany jako neologizm słowotwórczy utworzony na podstawie słowotwórczej pochodzącej z języka niemieckiego.

nich przeważają zapożyczenia (18 jednostek), lecz pojawiły się także neosemantyzmy (3 jednostki).

Komendy i ostrzeżenia bez wątpienia były istotnym elementem lagrowej codzienności. Warto rozróżnić to, że leksemy będące zapożyczeniami i stanowiące komendy/rozkazy w przeważającej mierze były używane (wypowiadane) przez Niemców. Neosemantyzmami zaś posługiwali się więźniowie w kontaktach między sobą w celu wzajemnego ostrzegania się.

Więźniowie Majdanka musieli sprawnie reagować na słowa wypowiadane przez Niemców, na przykład *ab!*, *abtreten!* ‘rozejść się’ (niem. *abtreten* ‘rozejść się, odejść, odstąpić’) lub *antreten!* ‘ustawiać się’ (niem. *antreten* ‘ustawić się, stanąć, zgłosić się’). Za zignorowanie lub nieusłyszenie takiego polecenia groził cały szereg kar – od pobicia, po skatowanie na śmierć. Osadzeni często pilnowali nie tylko siebie, ale także współwięźniów, aby nikt z grupy nie zginął. Podczas marszu istotne było to, aby poruszać się równo i iść „tą samą nogą”. *Links!* (niem. *links* ‘lewy’) oznaczało nogę lewą, zaś *rechts!* (niem. *rechts* ‘prawy’) nogę prawą. Niezwykle ważnym rytuałem, podkreślającym hierarchię w lagrze i oddającym należyty szacunek SS-manom, było jednoczesne zakładanie i zdejmowanie czapek przez więźniów w odpowiednim tempie. W kilku analizowanych tekstach wspomnień byli więźniowie opisywali, z jaką dokładnością SS-mani ćwiczyli z nimi te dwie komendy: *Mützen ab* ‘czapki zdjąć’ (niem. *Mützen ab* ‘czapki w dół’) oraz *Mützen auf* ‘czapki nałożyć’ (niem. *Mützen auf* ‘czapki na głowie’). Nierzadko SS-man trenował całą grupę tak długo, dopóki nie spodobał mu się efekt jednoczesnego nałożenia i zdjęcia czapek. Utrata przytomności któregoś z osadzonych wydłużała tylko te mordercze ćwiczenia. To pokazuje, że SS-mani w obozach nie bez powodu (choć ironicznie) byli nazywani panami życia i śmierci. Więźniowie używali również spolszczonych wersji wspomnianych zapożyczeń: *myce ab* oraz *myce auf*. Wyżej wymienione jednostki stanowiły zapożyczenia właściwe z języka niemieckiego, najczęściej całkowicie nieprzyswojone do polszczyzny, z wyjątkiem wspomnianych *myce ab* oraz *myce auf*. Jedno zapożyczenie, *udziwienie*, jest zapożyczeniem wewnętrznym i stanowiło w obozie okrzyk ostrzegawczy, którego używali więźniowie. Zapożyczenia stanowią zdecydowaną większość prezentowanych jednostek.

Pozostałe jednostki to neosemantyzmy obozowe. Powstały na podstawie konkretyzacji znaczenia (*nalot*) oraz metafory (*rumba*, *seks*). Neosemantyzm *nalot* (a także zapożyczenie *udziwienie*) stanowiły hasła ostrzegawcze, po których należało przygotować się na kontrolę czy rewizję w baraku lub izbie, tj. dokładnie zaścielić prycze lub ukryć w odpowiednim miejscu jedzenie. Znalezienie przez Niemca ukrytego jedzenia w baraku (lub w ubraniu więźnia) mogło skutkować dotkliwą karą dla wszystkich mieszkańców tego budynku. Podobną funkcję pełniły jednostki *seks* oraz *rumba*. Używano ich do ostrzeżenia grupy roboczej więźniów w trakcie pracy przed nadchodzącym SS-manem, który mógł ukarać całe komando za to, że nie pracowało należycie.

Przedstawione w artykule jednostki z pewnością oddają charakter rzeczywistości obozowej – tego, w jaki sposób „odczłowieczano” i wręcz „tresowano” osadzonych, z jakimi trudnościami codziennie musieli się oni mierzyć oraz na jak wielką próbę była wystawiana ich godność osobista.

Bibliografia

- Bajerowa I. (2005), *Zarys historii języka polskiego 1939–2000*, Warszawa: PWN.
- Bajerowa I. (red.) (1996), *Język polski czasu drugiej wojny światowej (1939–1945)*, Warszawa: Energeia.
- Bańko M., Svobodová D., Rączaszek-Leonardi J., Tatjewski M. (2016), *Nie całkiem obce. Zapożyczenia wyrazowe w języku polskim i czeskim*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Batko-Tokarz B. (2012), *Klasyfikacja haseł słownikowych do pola tematycznego „pleć”*, „Język Polski”, R. XCII, z. 3, s. 184–193.
- Batko-Tokarz B. (2019), *Tematyczny podział słownictwa współczesnego języka polskiego*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Grzegorzczak R. (1984), *Zarys słowotwórstwa polskiego. Słowotwórstwo opisowe*, Warszawa: PWN.
- Jadacka H. (2001), *System słowotwórczy polszczyzny (1945–2000)*, Warszawa: PWN.
- Karszniewicz-Mazur A. (1988), *Zapożyczenia leksykalne ze źródła niemieckiego we współczesnej polszczyźnie*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Kida J. (1998), *Stylistyka, styl i język artystyczny w edukacji polonistycznej*, Rzeszów: Wydawnictwo Oświatowe Fosze.
- Klemensiewicz Z. (1953), *O różnych odmianach współczesnej polszczyzny*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Kranz T. (2007), *Zagłada Żydów w obozie koncentracyjnym na Majdanku*, Lublin: Państwowe Muzeum na Majdanku.
- Mencel T. (red.) (1991), *Majdanek 1941–1944*, Lublin: Wydawnictwo Lubelskie.
- Murawska Z. (1991), *Warunki egzystencji więźniów*, [w:] T. Mencel (red.), *Majdanek 1941–1944*, Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, s. 129–170.
- Nagórko A. (1998), *Zarys gramatyki polskiej*, Warszawa: PWN.
- Numery i oznakowania więźniarskie w zbiorach PMM* (2020), https://www.majdanek.eu/pl/news/numery_i_oznakowania_wiezniarskie/1261 [dostęp: 18.09.2025].
- Przybylska R. (2003), *Wstęp do nauki o języku polskim. Podręcznik dla szkół wyższych*, Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Sonczyk W. (1973), *Język polski w niemieckich obozach koncentracyjnych w czasie II wojny światowej*, „Językoznawca”, nr 26–27, s. 3–19.
- Walczak B. (1997), *Słownictwo obcego pochodzenia na warsztacie badacza: problem granic („głębokości”) opisu genetycznego*, „Prace Slawistyczne”, nr 105, s. 269–280.
- Walczak B. (2010), *Swoistość zapożyczeń z języków blisko spokrewnionych (na przykładzie zapożyczeń czeskich i wschodniosłowiańskich w języku polskim)*, „Linguistica Copernicana”, nr 2(4), s. 189–199.
- Wesołowska D. (2002), *Język lagrów a język lagrów. Badania; założenia badawcze*, „Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Studia Linguistica”, nr 1, s. 409–420.

Wiśnioch M. (2018), *Przewodnik po obiektach historycznych: Miejsce Pamięci i Muzeum na Majdanku*, Lublin: Państwowe Muzeum na Majdanku.

Wykaz skrótów – słowniki

DEPL – Pańków M. (red.) (2001–2024), *Słownik DEPL.pl*, <https://www.depl.pl/index.php> [dostęp: 16.09.2025].

DWDS – *Digitales Wörterbuch der deutschen Sprache* (Der deutsche Wortschatz von 1600 bis heute), <https://www.dwds.de/> [dostęp: 16.09.2025].

SJP PWN – *Słownik języka polskiego PWN*, <https://sjp.pwn.pl/> [dostęp: 16.09.2025].

SJPD – Doroszewski W. (red.) (1958–1969), *Słownik języka polskiego*, t. 1–11, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

SPA – *Minisłownik pojęć z historii Auschwitz*, <https://www.auschwitz.org/media/slownik-pojec/> [dostęp: 16.09.2025].

SWO – *Słowniczek wyrażen obozowych*, <http://www.majdanek.com.pl/slowniczek/slowniczek%20obozowy.html> [dostęp: 16.09.2025].

TR PWN – *Translatica PWN*, <https://translatica.pl/> [dostęp: 16.09.2025].

Wykaz skrótów – opracowania naukowe

KO – Kość J. (1980), *Uwagi o języku więźniów obozu koncentracyjnego na Majdanku. [Bemerkungen zur Sprache der Häftlinge im Konzentrationslager Majdanek]*, „Poradnik Językowy”, nr 6, s. 288–295.

KU – Kuraszkiewicz W. (1947), *Język polski w obozie koncentracyjnym*, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.

PAC – Pacuła J. (2010), *Auschwitz – słowa i milczenie. Studium leksykalno-semantyczne*, Bielsko-Biała: Wydawnictwo Akademii Techniczno-Humanistycznej w Bielsku-Białej.

PMM – Państwowe Muzeum na Majdanku (b.r.), <https://www.majdanek.eu/pl> [dostęp: 18.09.2025].

SN – Blumental N. (1947), *Słowa niewinne*, Kraków–Łódź–Warszawa: Centralna Żydowska Komisja Historyczna.

WES – Wesołowska D. (1996), *Słowa z piekiel rodem. Lagerszpracha. Totalitaryzm i język*, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.

Wykaz skrótów – wspomnienia obozowe

AJ – Andrzej Janiszek (1964), *Pawiak-Majdanek 17.01.1943–22.07.1944*, [w:] *Zbiór pamiętników, relacji i ankiet byłych więźniów (Sygn. VII)*, sygn. VII M-56, Lublin: Państwowe Muzeum na Majdanku.

AZ – Aleksander Zakościelny (1964), *Wspomnienia P-3427*, [w:] *Zbiór pamiętników, relacji i ankiet byłych więźniów (Sygn. VII)*, sygn. VII M-93, Lublin: Państwowe Muzeum na Majdanku.

CS – Czesław Skoraczynski (1984), *Żywe numery*, Kraków: Krajowa Agencja Wydawnicza w Krakowie.

DBM – Danuta Brzosko-Mędryk (1975), *Niebo bez ptaków*, Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej.

IL – Irena Lipińska (1965), [w:] *Zbiór pamiętników, relacji i ankiet byłych więźniów* (Sygn. VII), sygn. VII M-25, Lublin: Państwowe Muzeum na Majdanku.

JB – Jan Buczek (1988), *Zbiór nagrań audiowizualnych* (Sygn. XXII), sygn. XXII-14, Lublin: Państwowe Muzeum na Majdanku.

JZ – Jan Zakrzewski (1977), *A my żyjemy dalej...*, Lublin: Wydawnictwo Lubelskie.

KC – Kamila Czurylszkiewicz (2013), *Krwawa środa 3 listopada 1943 w pamięci świadków*, Lublin: Państwowe Muzeum na Majdanku.

KT – Krystyna Tarasiewicz (1988), *My z Majdanka – wspomnienia byłych więźniarek pod redakcją i w opracowaniu Krystyny Tarasiewicz*, Lublin: Wydawnictwo Lubelskie.

MG – Marta Grudzińska (2011), *Majdanek: obóz w relacjach więźniów i świadków*, Lublin: Państwowe Muzeum na Majdanku.

StS – Stanisława Sokół (1979), *Nagrania audio* (Sygn. VIII), sygn. VIII-22, Lublin: Państwowe Muzeum na Majdanku.

TC 2 – Tadeusz Czajka (1962), *Czerwone punkty*, [w:] *Zbiór pamiętników, relacji i ankiet byłych więźniów* (Sygn. VII), sygn. VII M-2, Lublin: Państwowe Muzeum na Majdanku.

ZP – Zofia Pawłowska (1945), *Na krawędzi*, [w:] *Zbiór pamiętników, relacji i ankiet byłych więźniów* (Sygn. VII), sygn. VII M-222, Lublin: Państwowe Muzeum na Majdanku.